

Младенко С. Саџак¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

СРПСКИ НАРОД, ЦРКВА И ЗЕМЉА У ТУРСКО ДОБА (ИСТОРИЈА, ЗАПИСИ, КЊИЖЕВНОСТ)

Апстракт: Основна намјера у овоме раду била је да се класификују и представе главне теме српских страдања у тзв. турско доба, а то су: мученичке судбине појединаца, страдање народа (одвођење дјеце у ропство, исламизација и друго), рушење цркава и манастира и, на крају, расељавање становништва и опустошење земаља. Међутим, специфична предметна грађа као и различити извори на основу којих је ова тема посматрана наметнули су још један истраживачки циљ: да се успоставе односи (па и могући закони трансформација) између историјских догађаја и чињеница, итудрих монашких записа и ријетких хроника о њима, а онда и литерарних текстова/књижевних дјела која су настајала на њиховом предлошку.

Кључне ријечи: турско доба, страдања и национална филологија, историјски извори, стари српски записи, смисао књижевности.

Увод

Појам *турско доба*, период од 15. до 19. вијека, када над хришћанским народима на Балкану владају „невјерни и триклети Агарјани”, у колективној свијести код Срба зазива затамњена сјећања на „скрбна и бесудна времена”, на вијекове трпљења и невоља, на многа и велика страдања „сиротиње раје”, а онда и на приче о хајдуцима и осветама, о побунама и сеобама.

Историјски извори о том периоду двојаке су природе. На једној страни су документа и исправе, подаци и пописи (дефтери) који говоре о владарима и политикама, о војсковођама и ратовима, о друштву и привреди. Поред ове грађе, која је малобројна, постоји и једна другачија, бројчано и тематски богатија и садржајнија, а која се због великог удјела личног и осјећајног може

¹mladenko.sadzak@ff.unibl.org

назвати и *литерарном*. Она је настајала и сачувала се у монашким записима, на маргинама литургијских књига и црквених списа, у манастирским библиотекама, или пак у народној пјесми, предању и легенди, одакле је налазила своје путеве ка нашој старијој или новијој писаној књижевности.

У тим нашим старим записима и књижевним текстовима тематизују се, између осталог, приче о људима и догађајима, о мученичким судбинама појединаца, о рушењима цркава и манастира, скрнављењима хришћанске вјере, о исламизацији, отмици дјеце, расељавању народа, опустошењу земаља, о гладним годинама, пошастима и сл. (Панић-Суреџ 1963).

Непостојање или нецјеловитост историјских извора, бар што се тиче историје Срба у Босни, присиљава историчаре да у својим радовима користе и ову грађу, премда се она по правилу не сматра поузданом за проучавање прошлости. С друге стране, бројчано и тематски веома богата и садржајна, она ипак упућује на могућу (мање или више одрживу) реконструкцију догађаја из прошлости.

Као примјер може послужити историја српских манастира у сјеверној Босни и Крајини – о њима се поуздано скоро ништа не зна: ни ко их је подизао, ни када су настајали, ни ко их је осликавао; не постоје ктиторске повеље, дародавнице, хронике, па ни датуми њиховог опустошења. Тек покоји сачувани запис, једно или два локална предања (која се, као по правилу, вежу за Немањиће), можда и помен у неком језичком изразу или пјесми, и то је све. Од њих су нам остала само имена: Глоговац (код Шипова), Трескавац (код Рибника), Пецка (на извору Сане), Клисина (између Санског Моста и Приједора), Голубић, Хргар и Рачић (код Бихаћа), Грчки манастир (између Бјелаја и Босанског Петровца), Панађур (код Колунића), Висућица (код Шиповљана), Градина (код Грахова), Ђурђевац (у Кнежепољу), Милошевац (код Приједора), Удрим (или Гостовић, по истоименој ријечи поред Завидовића), Детлак (код Дрвенте), Гнионица (код Босанског Брода)...

Јеромонах Герман Јовановић је још 1891. године, немајући извора за писање историје Воведенског манастира Гомионице, утврдио:

Не знам, да ли има што теже, него код нас у Босни писати о прошлости нашој, из онијех вјекова, које протаворисмо у умној летаргији и неповољним политичким приликама. Тешко се данас повратити натраг неколико стољећа и историјски нешто доказати, о чему поузданих извора немамо. Сјај културе и вијековима течене наше тековине – историјске споменике, задужбине и књиге староставне, пламен је и непросвећена осветничка рука уништила (Јовановић 1891: 45–47).

И управо на тим мјестима историјских затамњења, када непостојање извора ствара празнину, појављују се они посвећенички монашки записи који, личећи на изненада нађена многоцјена бисерова зрна, представљају вриједна и значајна свједочења, и то не само о појединим *људима и приликама* него и о нашој свеколикој националној прошлости.

Записи

Питање о томе гдје је граница између историје и књижевности, односно по чему се (по којим мјерилима) одређени запис посматра као историографска чињеница или пак као литерарни текст, дискутабилно је, поготово што се поједини од њих могу тумачити и метонимијски – као дио за цјелину, односно као појединачни исказ који представља опште мјесто у ширем друштвеном и историјском контексту.

Неријетко записи прате стварне историјске догађаје, ратове, законе, друштвена дешавања, владаре:

Пак лета 1713. идоше Турци на Црну Гору, робише и палише, зло чинише много” (Стојановић 1982: бр. 5344). Или: „Године 7223 (1715) идоше Турци на море на Котаре, и бише град Сињ много дни и не возмогоше узети (Стојановић 1982: бр. 5346).

Када је 1565. године наслиједио Сулејмана Величанственог, султан Селим II је пооштрио односе према балканским хришћанима и донио је одлуку да се њихова црквена и манастирска добра јавно распродају²; четири године послје у једној српској рукописној књизи наилазимо на овај запис:

Тагда бист велика биједа [под] Мехмед-пашом³ и царом Селимом: продадоше цркве христијанске, и бист гоненије веље, и биједа јакова нест била од вијека, амин (Стојановић 1982: бр. 5150⁴).

Прва реченица записа који слиједи говори о поразу Турака под Сиском 28. јуна 1593. године, а у потоњој се разоткрива тешки удес који је у позадини тог рата задесио „род христијански”:

² „Који манастир није био у стању да откупи своје земље, стављене су на јавну распродају, а ако их је откупио, повећани су на те земље феудални и државни терети. О овоме има спомена и у летописима друге половине XVI века, а др Бранислав Ђурђев нашао је за ово и потврду у дефтерима сремског санџака тога доба. И у Београду су порушене тада неке цркве и од њих је Мехмед-паша Соколовић дао саградити свој безистан и караван-сарај” (Чубриловић 1960).

³ Соколовићем.

⁴ Запис у рукописној књизи манастира Ораховице из 1569. године.

В тожде лето погибе Хасан паша са множеством Агарјана на ријеци Купи под градом Сиском. Ох, ох! Биједа у то вријеме роду христијанском, јако крити се у земљу живем в ти дни (Стојановић 1982: бр. 849⁵) [у значењу: једино ако би се у земљу сакрили, преживјели би те дане. Прим. аут.].

У многим записима наилазимо на недаће – болести, намети, насилништва и гладне године – које су и иначе пратиле ратове; у једном из 1608. године, о глади у Зети, земљи Ивана Црнојевића, грешни монах Авакум, „којему је отачество гроб, а богатство гријех”, казује: „И у то љето бист крепки глад, јакоже човеком од својих живот лишити се. Ох биједа, ох туга, ох скрб, у то љето од проклетих чеда агарјанских на христијански род! Ох, ох, ох!” (Стојановић 1982: бр. 970).

Понекад су ти записи о глади прости и једноставни, као нпр. овај: „1686. љета би глад у Босни” (Стојановић 1982: бр. 5710); а понекад су такви да се не може повјеровати у њих: „1690. би глад и тешкоћа у Босни... И то љето једоше чловеци пасје месо, и коњско, и чловеченско, пуно многе нечистоће” (Стојановић 1982: бр. 5712).

Један запис из манастира Сретења биљежи да се 1595. године „подиже рат Турком с Угри”, и да тада би „истребљење и биједа црквама и свештеницима и хришћанима од Исмаилићана у српској земљи и по другим крајевима, (и) безбројна убиства и запуштења светих обитељи” (Стојановић 1982: бр. 868⁶).

Историчар Ђоко Слијепчевић објашњава како су та страдања народа, црква и манастира „била директна последица кретања војске на ратишта и са њих...” Он наводи један запис из 1599. године у којем се каже: „Ах, каква беше тада туга у тој земљи. Да то, укратко, кажем: палили су села и градове, опустошавали многе цркве, крали свете иконе, скрнавили и раскопавали света места и у љуто зимње доба скудаху људе до гола и бијаху их; неке, голе, везане коњима за репове, вуцијаху, друге, опет, сецијаху или стрељаху. И није било места где није било мртвијех: по брдима, долинама, вртовима и пољима; све је било препуно мртвијех тела. Неки су били растављени и одвођени у туђу земљу, брат од брата, син од оца, мајка од сина. Свуда се могао чути горки плач и ридање. *Јао и тешко нама, говораху, боље би нам било, да нас је све примио један гроб, него што нас одводе у туђу земљу* – и плакаху и јаукаху један за другим. И

⁵ Запис у рукописној књизи манастира Крушедола из 1593. године.

⁶ Запис у рукописном минеју манастира Сретења, округ Руднички, из 1595. године.

запустје та земља сасвим” (Слијепчевић 2002: 324–325; исто и: Стојановић 1982: бр. 894⁷).

Један монах 1690. године оставља запис о расељењу и запуштењу српске земље: „В тои же рати бист великое пленение и разселение народу христианском, и запуштение всеи србскои земли: монастырем, варошам и селам опустевшим, неким совсем сторевшим. Такожде и нашем монастыру Раваници в Србии коначное запустение бист” (Стојановић 1982: бр. 5286⁸).

Страдалне ријечи о запуштењу хришћанских земаља, а највише српских, у вријеме Великог бечког рата, налазе се у једној рукописној књизи насталој 1696. године у манастиру Ораховици, у Славонији: „И таква скрб, биједа же и нужда је била, каква није била никада, нити су икада описани, нити су се десили такви ратови. И запуштење би у земљама угарској, српској, бугарској и херцеговској. И до самога Солуна и Константина Града християном велика, а Србљем же највећа биједа би; глад и плењење, и мјестима остављање, и многим манастирима коначно запуштење, и светим многим моштима из мјеста својих преношење, другима же и сагорење, и светим и свештеним сасудима и одежама од поганских и скврних рука разграбљење! Јао, оци и браћо, јао каква туга! Најпослије, убоги иноци, који се у то вријеме скиташе од мјеста до мјеста, у земљама угарској и немецкој, од тих Немцова и од Угрова, и од самих њихових християна, прогоњени и хуљени бијаху и с мржњом називани одметницима!” (Стојановић 1982: бр. 2015).

Свједочења

О тим страшним страдањима поред монашких записа говоре и свједоче и епске пјесме, као што је она „Када Турци Босну заузеше”, коју је бихаћки прота Коста Ковачевић, у чланку о историји манастира Гомеле, записао 1888. године и објавио у „Дабро-босанском Источнику”:

Када Турци Босну заузеше
По њој зулум чинити почеше,
Обарају свете манастире,
Руше, пале цркве и олтаре
Па подижу бијеле мунаре.
Понајприје, побратиме драги,
Уватише старца игумана,

⁷ Запис у рукописном минеју манастира Св. Павла у Св. Гори, из 1601. године.

⁸ Запис у рукописној књизи манастира Шишатовца из 1690. године.

По имену оца Јеремију,
Из Глоговца код Варцар-вакуфа,
Па га жива на колац набише,
А манастир са земљом заравнише;
Упалише Озрен цркву бијелу,
На сред Босне земље ојађене;
Похараше Моштаницу красну,
Близу Саве, близу воде ладне;
Хрмањ тврди код Вакуфа града,
Упалише, огњем сажегоше,
Калуђере у њем поваташе
И по редом свију исјекоше;
А Гомелу пусту затекоше,
У њој свете ствари оскврнуше...

(Ковачевић 1888: 157)

Поменуто питање о разграничењу између историје и књижевности може се актуелизовати и поводом ове пјесме; наиме, епска пјесма, првобитно на исти начин као и историјски документ или монашки запис, имала је функцију да сачува, да запамти одређене историјске догађаје, личности и дешавања. Међутим, када поједини запис или пјесма престају да буду само вијест која свједочи и чува од заборава, тј. када уз свјесне ауторове намјере, исказане посебним језиком, уз употребу специфичних и сврховитих стилских средстава и поступака, постају носиоци и одређене емоције, драме, идеје или рефлексије, када се у њима деси промишљање човјека, историје или судбине, тада они из сфере историје прелазе и постају и дио планете књижевности.

Тако ће свијетла визија кнеза Лазара, о његовој будућој цркви Раваници („Ударићу темељ од олова, / Па ћу цркви саградити платна, / Саградићу од сребра бијела, / Покрићу је жеженијем златом, / Поднизати дробнијем би-сером, / Попуњати драгијем камењем...”), бити нарушена (затамниће се) због опште опасности од доласка Турака и настанка „пошљедњих времена”, а које предсказује војвода Милош Обилић. У овој пјесми један од наших највећих јунака добија сасвим нову улогу – познајући и прошлост („књиге цароставне”) и садашњост, Обилић предвиђа и будућност и „свој српској господи” даје наук:

Већ чу ли ме славни кнез-Лазаре!
Да копамо мермера камена,
Да градимо цркву од камена,

И Турци ће царство преузети
 И наше ће задужбине служит'
 Од вијека до суда Божјега:
 „Од камена ником ни камена!”
 (Карацић 1985 II: 147–149)

Трансформације

Трансформације историјских догађаја, који своје прво (временски најраније) мјесто налазе у скривеним забиљешкама и хроничарским записима анонимних писара и манастираца, а потом прелазе у књижевне (литерарне) текстове, свакако заслужују пажњу савремене филологије.

У историјској приповиједи *Крв за род* Јакова Игњатовића тематизован је читав низ друштвених појава из *турског времена*: исламизација, вољна и невољна, безакоње паша потурица, отмица дјевојака, насиље над хришћанском *рајом*, веза између грчких владика и турских власти, купопродаја свештеничких чинов, опустошење манастира (Раванице), појава хајдучије, ратни походи турске војске и јаничара, повратак потурчењака на хришћанство... „Јадна Босно, шта си препатила!”, пишчев јаук на почетку ове приповијетке могао би бити наднаслов за многа дјела из наше старије и новије књижевности (Игњатовић 1988: 134). Од Сарајлије и Стерије преко Љубише и Сремца до Кочића и Андрића, многи писци, неријетко и плодотворно, преузимају су „страдалничку” грађу и из наших старих записа, хроника, народних пјесама и предања.

Један од писаних извора који увјерљиво свједочи о одвођењу хришћанске дјеце у јаничаре (премда су и у народном памћењу остала сјећања на тај немили данак) јесте књига Константина Михаиловића *Јаничарове успомене* или *Турска хроника*, у којој аутор приповиједа како је и сâм био жртва тог *данка у крви*. Приказујући Турску, која узима и насилно исламизује своје поробљене поданике, кроз алегоријску слику сланог мора у које се улијевају све слатке воде (а „онда, када у море уђу и помешају се с морском водом, сва доброта и сласт њихова се губи и постају као и друга морска вода – густа и слана”), писац хронике закључује: „И то се дешава много пута годишње: десет до двадесет хиљада хришћана доводе међу поганике, па помешавши се, сви се покваре као и речне воде у мору, јер напустивши веру своју, поганску примају. И кад тако пређу гори бивају такви хришћани него прави поганици. И тако све то

служи њиховом размножавању: док једни ислужују, други су ислужили и друге доводе...” (Михаиловић 1959: 145; XLVII глава, *О турском размножавању*).⁹

Једну причу из ове хронике, о томе како је султан Мехмед II Освајач, послије освајања *богатог и многољудног града* Новог Брда (1455), узео „између робља осам Србаља, потурчене дјеце, да га служе као слуге”, а они се договоре да га убију, обрадио је Стеван Сремац у приповијеси *Заборављени Обилићи*. Страдања тих младића послије издајства једног од њих, слике њихових обезглављених лешева на некој пустој пољани у околини Дренопоља, тајно поноћно опијело које је одржао Константин Михаиловић са неколико пријатеља, такође Срба јаничара, и сахрањивање тих нових мученика крај неког опустјелог црквишта, једна је од ријетких забиљежених трагичних историја које су дошле до нас. „Паде и Србија, и шумовита Босна, и кршевита земља Херцеговина. Биједа притисну земље те. И силно робље језика и племена [српског] гоњаше се и продаваше по трговима царства турскога; продаваше се у бесцјен, толико га много бјеше” (Сремац 1977: 419).

Та појединачна мучеништва, од којих су она безимена и незабиљежена неупоредиво бројнија од знаних и описаних, велика су тема и велики изазов наше филологије, историје и културе сјећања.

Из прошлости једног од највећих српских манастира у Босни, Моштанице, сазнаје се да је он у шест или седам вијекова постојања најмање десет пута био рушен и паљен (али и да је увијек изнова био подизан и обнављан). Од многих хришћанских страдалника, који су били везани за манастир, издвајају се двојица: свети мученик Теодор (Сладић) Комоговински, којег Српска православна црква обиљежава заједно са Теодором Тироном, на Теодорову суботу (у прву суботу Васкршњег поста), те преподобни мученик Ђакон Авакум, који се обиљежава 30. децембра, заједно са Пајсијем (Ристовићем), игуманом манастира Трнове, са којим је и био погубљен на београдској Стамбол-капији у вријеме Хади Проданове буне (1814).

Теодор Сладић је био јеромонах у манастиру Моштаници и са великим бројем Срба Крајишника учествовао је у аустријској војсци када је она 1788.

⁹ Први превод овог дјела на српски језик изашао је у Београду 1865. године, када га је Јанко Шафарик превео са чешког и штампао у *Гласнику* Српског ученог друштва, књ. XVIII, стр. 25–188, са насловом: „Мијаила Константиновића, Србина из Острвице, Историја или летописи турски, списани око године 1490”, док је у самој тексту наслов тог дјела био: „Турска историја или кроника, верно и истинито списана од неког Србина или Бошњака, званог Мијаило Константинов из Островице, ког су Турци негда заробили и међ јаничаре дали”. Издање које се овдје користи приредио је Ђорђе Живановић (Српска академија наука, Споменик CVII, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959).

године освојила Дубицу. Послије пропасти те тзв. Лаудонове војне, Турци су из освете убили око 150 људи, а јеромонаха Теодора су живог спалили испред манастира. Његове мошти биле су чуване у Моштаници, а потом су пренесене у манастир Комоговину, сјеверно од Костајнице, који су један вијек раније и основали избјегли моштанички калуђери.¹⁰ Тим моштима је народ Крајине и Баније долазио на поклоњење, био је створен својеврсни култ и свети Теодор (Сладић) је из историје на неки начин прешао у народно предање, у којем се и данас помиње (а често и поистовјећује са Св. Теодором Тироном).

Мученичко страдање и јуначка смрт Ђакона Авакума, које је описао Сима Милутиновић Сарајлија у *Историји Србије 1813–1815* (насталој 1837. године), учинили су, међутим, да он из историје пређе и у књижевност.

Сарајлија је забиљежио и бесмртне стихове које је овај младић, „диван и дичан као Аполон”, пјевао уочи свог погубљења: „До неколико дана послје Пајсија смрти поведу и њега на губилиште, упртивши му на раме и његов заострен колац, па су га све понајлак до мјеста водећи нудили сви редом и грозама и обећањима свакојакима, склањајући га да се потурчи и да тако млад и лијеп не погине узалуд... На то би он њиј упиткивао: А умиру ли и Турци? Па смијешећи се, ни одговора им не шчекавши, запјевао би јуначки серпским гласом овако:

Нејма вјере боље од ришћанске!
Серб је Ристов, радује се смрти,
Божиј страшни суд и Турке чека,
па ви чин'те што је вама драго!
Скоро ћете Турци долијати,
Бог вам јемац и Божија правда!”

А на молбе и његове тужне мајке, да се потурчи а да остане жив, он јој „радо и весело пјесном зафали и одговори:

Мајко моја, на мл'јеку ти хвала!
Брзо ћеш се обрадоват сину,
Док пред лице Бога изађемо;
Смрт избавља од свакије б'једа.
Цват прољећа по зими се јавља,
Благо сваком ко раније умре,
О мање је муке и гријеха,

¹⁰ Касније су његове мошти (једна несагорива рука) биле чуване у цркви у Костајници, потом у Саборној цркви у Карловцу па опет у Костајници, а траг им се изгубио у погрому Срба у Хрватској 1995. године.

Па што дадне спас и вјера коме,
А још има браће на свијету!”

„Исти се Турци”, наставља Сарајлија, „удиве толикој младића једнога неустрашности и великодушију, и чудно тврдој вјери, те му се смилују, да му прије ножем (јатаганом) срце прободу, па га на колац мртва натну и усправе посадивши га међу остале на своје мјесто украј пута к Теразији пошавши иза Стамбол-капије варошке” (Милутиновић 2016: 300–301).

Рушење и изградња цркава

Уз та мучеништва и народна страдања, отимање дјеце, гладне године, безакоња, исламизацију (да помемемо и унијаћења и покатоличења), укратко – уз све те пошасте и невоље, нашем колективном сјећању и представама о *турском добу* припадају и рушења и скрнављења цркава.

Најпознатије страдање те врсте у византијском свијету био је пад Цариграда 1453. године и, као зла слика која га је пратила – улазак Турака на коњима у највећу хришћанску богомољу на свијету, у цркву Аја Софију. О том догађају много се говорило и писало у Европи и код нас, а то понижење хришћанства оставило је трага и у нашем простонародном црквеном градитељству. Наиме, мале сеоске цркве брвнаре, које су у вијековима нашег робовања замјењивале некадашње камене грађевине, имале су ниска улазна врата, како би и „триклети Агарјани”, ако би хтјели ући у њих, морали сјახати са коња и погнути се – приклонити се земљи.

Вратимо се Аја Софији: њен најљепши опис у српској књижевности 19. вијека настао је „по опису који је дао италијански путописац Едмонд де Амичис у свој књизи *Цариград*”, а чији је превод код нас урадио Стјепан Митров Љубиша у *Причањима Вука Дојчевића*¹¹. Међутим, Љубиша је отишао даље од тога – он је том опису додао своје виђење драматичних догађаја по самом паду Константиновог града: слику народа склоњеног у цркву, описе њихових молитви, надања и плачева, потом је приказао сцену уласка „турске хордије” у цркву, узвјерених „покоља, грабежи и блудства”, као и султана и његове пратње док на коњима улазе у *Јасофију*. Његов је и завршни додатак тог мајсторског 31. *причања* (*Ако је мука трпјети, није паметовати*), у којем се даје једна алегоријска прича, о цариградском владици који се испред крвожедних Турака

¹¹ „Овај опис Аја Софије Љубиша је углавном начинио по опису који је дао италијански путописац Едмонд де Амичис у свој књизи *Цариград*” (Љубиша 1955: 211; фуснота, примједба Милије Станића, приређивача).

склања иза неких врата „која се за њим затворе самоковнијем зидом. Турци су читав дан млатили у тај зид прљем, ђускијом и топузом, док их умори и свлада труд. Бадава су се изредили цариградски ковачи и гоге, зид под тешкијем ударцима гвоздена оруђа остаде здрав, и остати ће док год устраје турски бич, док се оцкврњени храм не поврати служби Бога живог. Тада ће изаћи узидани старац, весео и благообразан, прави лик Божијег милосрђа... и тај дан ће засјати Костадинову граду зора новог доба.

Није нама дано знати час и годину кад ће се то догодити, јемац нам је Божја премудрост, у чије је име посвећен ови храм.¹² У толико тјешимо се вјером и ухвањем, а разабрајмо се причањем и памћењем, јер *ако је мука трпјети, није паметовати*” (Љубиша 1955: 214).

У српском књижевном наслеђу ова алегорија асоцира на пјесме *Наход Симеун* те *Цар Константин и ђаче самоуче* (Караџић 1985 II: 55, 72)¹³, а потом и на низ пјесама *о дјевојачком грађењу цркава*.

Историјски, мотив забране грађења цркава у Отоманском царству (као и у другим исламским државама) има своју основу у збирци закона коју је под називом „Канун-и-раја” за хришћане и Јевреје прописао калиф Омар ал Катаб у Дамаску 635. године. Између осталих забрана, хришћани и Јевреји, каже се у том канону, у покореним земљама не смију подизати манастире и испоснице, као ни своје цркве; изван својих кућа не смију јавно носити крст ни своје свето писмо; у својим кућама не смију гласно ни снажно звонити; у њима (могу) само полугласно да пјевају; смију само тихо да се моле за покојнике, итд. (Андрић 1995).

Описујући стање хришћана у Босни у првој половини 19. вијека, дакле пред крај турске владавине, Иван Фрањо Јукић на крају књиге *Земљопис и повијестница Босне* (1851) казује: „У Босни крстјани цркву нову начинити, ол стару поправити, тко би само о тому споменуо, наопако би му било; већ јадници, голе обријане главе на двору по снијегу слишају молитву; доисто се човјеку гледајући, кожа јежи” (Јукић 1851).

У тој и таквој стварности, без државе и властеле, без закона и правде, нареду и свештенству преостала је само вјера у спасење и нада у неки бољи и љепши свијет. А како се тај свијет није могао десити у стварности, остајала је могућност – у пјесми. Као, на примјер, *У Јанини, високој планини*, у којој дјевојка-неимар гради једну од наших најљепших *поетских* цркава:

¹² „Софија на грчком језику значи: мудрост” (прим. С. М. Љубише).

¹³ Свакако треба поменути и предање о смрти Марка Краљевића, по којем он није умро, него су и он и Шарац у некаквој пећини, у којој и сад живе.

У Јанини, високој планини,
Сама сједи лијепа дјевојка,
Сама сједи, а сама бесједи:
„Да с' не бојим цара ни везира,
Бијелу бих цркву начинила.
Накитила драгијем камењем,
Поднизала ситнијем бисером,
Златне греде, сребрне рогове,
А покрила кровом позлаћеним,
Да се сија у планини црква!”
Она мисли, то нико не чује,
Ал' је чују пашине делије...
(Карановић 1990: 192–194)

Нестварне љепоте је и црква у следећој пјесми:

Фалила се фаљена дјевојка:
„Ситне ћ' зв'језде с неба сабајат”¹⁴
и онога јаснога мјесеца.
Од зв'језда ћу цркву саградити,
од мјесеца цркви б'јела врата.
Очима ћу иконе писати,
по уму ћу летургију пјети.
На коњицу хоћу цркви доћи,
с коња копљем цркву отварати.”
Што је рекла фаљена дјевојка,
што је рекла све је сатворила...
То се чудо чак до цара чуло...
(Ерлагенски рукопис 1987: 90)

Необичне грађе је и црква која се гради у пјесми *Цар и дјевојка*, у Првој књизи Вукових *Српских народних пјесама*, у групи у којој су „пјесме особито митологичке”:

Фалила се лепота девојка:
Прести нећу, а не уем вести,
Баби нећу чувати говеда;
Насред горе саградићу цркву,

¹⁴ сабајат(и), свр. – урадити нешто бајно (од бајати – тајанственим ријечима чинити чудеса), чаробно, заносно, красно.

Темељ ћу јој од мермера камена,
А греде ћу дрво шимширово,
А слеме ћу дрво тамбурово.”
Та се фала чак до цара чула...
(Карацић 1985 I: 155)

За њима нимало не заостаје ни визија цркве коју видимо у пјесми *Цар и Аница Ђевојка*:

Ружу бере Аница Ђевојка,
Ружу бере, ш њом се разговара:
„Лијепа ти си, румена ружице!
Ја сам љепша Аница Ђевојка;
Јошт да смијем од цара мојега,
Све бих поље ружом посијала,
А гору бих свилом загрнула,
На сред поља цркву саградила,
И у цркву дванаест олтара,
И ставила дванаест калуђера,
Сваки данак у цркву одила,
И на олтар по дукат метала,
Све за душу оца и матере”.
Мисли Ана, нико је не чује,
Зачуле је дв’је цареве слуге...
(Карацић 1898: 625–627)

Тако је народни пјевач, насупрот турске силе и терора, господства и богатства, градио своје свијетле нестварне грађевине, али не од камена и олова, као они који владају, него од понижења и одрицања, од жеља и ината, од вјере и наде. Намјерно смо остављали стихове који слиједе послје описа тих лијепих грађевина, јер су иза тих визија као заједнички наставак редовито слиједиле препреке – необичне неимарке у овим пјесмама имале су или забране или понуде да пређу на ислам и да постану везирове/цареве љубе. Како оне нису пристајале на то, бивале су или нападане силном војском (коју су, уз помоћ вишњих сила, побјеђивале), или су биле затваране „у тамнице клете”.

У овој другој, *страдалничкој* варијанти, послје времена дугог утамничања, цареве слуге које долазе да „изваде кости дјевојачке, да се јарка огрију сунашца”, имају шта да виде:

Кад отвори на тамници врата,
Пред очима сијну му тамница,
У тамници од злата синија,
На синији свака ђаконија,
Код синије од злата столица,
На столици света Богомајка,
Код ње сједи лијепа дјевојка...

(Карановић 1990: 194)

Апстрахујући ове варијантне пјесме о изградњи хришћанских богомоља и страдања због тога, долази се до заједничког мјеста – ове се дјевојке, као носиоци вјере и постојаности, посвећују и прелазе у Царство небеско.

Царство небеско

Враћамо се почетном питању: гдје је граница између историјских чињеница и књижевних текстова; када се и како, по којим мјерилима, може утврдити да одређени записи припадају историјским изворима или књижевности?

Подсјетимо се на стару грчку реторичку тријаду, о врстама говорења, а коју чине епос, логос и митос: *епос* је говор историје, то је прича у којој се налази појединачни примјер из стварности; *логос* је говор филозофије у коме се дају опште/универзалне истине; а *митос* је књижевни говор, у којем се у појединачним причама дају опште и универзалне истине. По томе разликовању, дакле, прича о страдању Ђакона Авакума јесте митос – то је нова прича о Христовом страдању, о младићу које је све оставио – мајку, живот и овоземаљски свијет, и који се одлучио за Царство небеско.

Царству небеском припадају и дјевојке које се нису хтјеле потурчити, него су заслужиле, као и многе друге, незнате и безимене мученице, и многи страдалници, своје насеље у Рају, у друштву и заједничарењу са Богородицом. И пјесме о њима представљају потраге за вишим спознајама, тежње за, што каже Његош, Царством поезије.

Такав је и Љубишин владика затворен у страдалној цркви Аја Софији, који чека ослобођење Цариграда, дан када ће... „у Костадинову граду засјати зора новог доба”. Такви су и многи други хришћански светитељи, подвижници и мученици, од Св. Саве до Св. Теодора и Св. Авакума... Сва њихова страдања кад собом почну да носе истине или спознаје о нечем изван себе, о нечем идејно вишем, трајнијем и општијем, онда можемо рећи да је историјска чињеница постала и/или дијелом прешла у књижевну, а да се историја (као документ, акт,

податак) трансформисала у књижевност (нову стварност, обновљени свијет, митос, који је спој појединачног и општег, пролазног и универзалног).

Чини се да је, у том кључу посматрана, цијела наша класична књижевност, и она која је настала и која се проносила у народу усменим путем, и она писана, од Св. Саве преко Његоша, па до Матавуља, Кочића и Андрића, да је сва она била посвећена и усмјерена ка Царству небеском.

Тако се и српски народ, и мишљу и осјећањем, и напором и подвигом, и ријечју и дјелом, сврстао у хришћанску цивилизацију.

Извори

1. *Ерлангенски рукопис* (1987), зборник старих српскохрватских народних песама, Никшић.
2. Игњатовић, Јаков (1988), *Крв за род*, у: Одабрана дела Јакова Игњатовића, књига VII (*Романтичарско-историјске приповетке*), Нови Сад – Приштина: Матица српска – Јединство.
3. Карацић, Вук Стефановић (1898), *Пета књига*, у којој су различне женске пјесме, Београд.
4. Карацић, Вук Стефановић (1985 I), *Српске народне пјесме I*, Дела Вука Карацића, Београд: Просвета–Нолит.
5. Карацић, Вук Стефановић (1985 II), *Српске народне пјесме II*, Дела Вука Карацића, Београд: Просвета–Нолит, 155.
6. Љубиша, Стјепан Митров (1955), *Причања Вука Дојчевића*, Београд: Рад.
7. Михаиловић, Константин (1959), *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Београд: Српска академија наука, Одељење друштвених наука.
8. Стојановић, Љубомир (1982), *Стари српски записи и натписи*, књиге 1–6 (фототипско издање), Београд – Нови Сад: САНУ – Народна библиотека Србије – Матица Српска. (Напомена: уз ово издање не наводи се број књиге и странице, него број наведеног записа.)
9. Сремац, Стеван (1977), *Заборављени Обилићи*, у: Сабрана дела Стевана Сремца, књ. пета (*Из књига староставних*), Београд: Просвета.

Литература

1. Андрић, Иво (1995), *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Бања Лука.
2. Јовановић, Герман (1891), „Воведенски манастир Гомионица”, *Дабро-босански Источник* за год. 1891. (Преузето из књиге *Први шематизам православне српске*

- митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901*, Бања Лука: књижара С. Угре-новића.)
3. Јукић, Фрањо Иван (1851), *Земљопис и повијестница Босне*, Загреб.
 4. Карановић, Зоја (1990), *Народне песме у „Даници“*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност.
 5. Ковачевић, Коста (1888), „Нешто о манастиру Гомели“, *Дабро-босански Источник*, лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, бр. 4 (19), год. II, април 1888. године, Сарајево, 157–158.
 6. Милутиновић, Сима Сарајлија (2016), *Историја Србије (одломци)*, Десет векова српске књижевности, књига 26, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
 7. Панић-Суреп, Милорад (1963), *Кад су живи завидели мртвима*, Београд: Нолит.
 8. Слијепчевић, Ђоко (2002), *Историја српске православне цркве I–III*, Београд.
 9. Чубриловић, Васа (1960), „Историја српске православне цркве под Турцима од 15. до 19. вијека“, зборник Филозофског факултета, књ. V–1, Београд.

СЕРБСКИЙ НАРОД, ЦЕРКОВЬ И ГОСУДАРСТВО В ТУРЕЦКИЙ ПЕРИОД (ИСТОРИЯ, ЗАПИСИ, ЛИТЕРАТУРА)

Резюме

Основная цель этой работы состоялась в том, чтобы классифицировать и представить главные темы сербского страдания в так называемый турецкий период, а именно: мученические судьбы отдельных людей, страдание народа (взятие детей в рабство, исламизация и др.), разрушение церквей и монастырей и, в конце концов, расселение населения и опустошение страны.

Однако, специфический предметный материал, а также различные источники, на основе которых эта тема рассматривалась, наложили еще одну цель исследования: установить отношения (а также возможные законы трансформации) между историческими событиями и фактами, отрывочными монашескими записями и редкими хрониками о них, а затем и литературными текстами / литературными произведениями, создаваемыми по их образцу.